

ANTIREVOLUTIONAIRE PARTIJVORMING, 1848-1879

Een afwijkende visie

R. de Jong

1. Inleiding

In de jaren 1870 ontstonden de electorale hoofdstromen die lang het aanzien van de Nederlandse politiek zouden bepalen. Naast de katholieken waren dat de liberalen en de antirevolutionairen. Aan het einde van de negentiende eeuw zouden daar de socialisten nog bij komen. Pas na het ontstaan van deze stromingen in de jaren 1870 zouden er politieke partijen worden opgericht, hoewel de eerste politieke partij van Nederland, de Algemeene Kiesvereening, al in 1868 werd opgericht.¹ Deze politieke partij van conservatieve huize was echter geen blijvertje en ging al voor de oprichting van de Antirevolutionaire Partij (ARP) in 1879 ter ziele.

Betekent het ontstaan van de electorale hoofdblokken en de daarbij behorende partijen na 1870 dat er dus sprake was van een zeer beperkte continuïteit met de periode daarvoor? In de oudere historiografie wordt vaak het tegendeel beweerd. Zo laat J.H.J.M. Witlox zijn verhaal over het ontstaan van de katholieke staatspartij al in 1814 beginnen, omdat volgens hem de katholieken toen als zodanig aan het staatkundig leven gingen deelnemen.² In antirevolutionaire kring was het niet ongewoon om bij het ontstaan van de ARP terug te gaan tot rond 1830, toen de grondlegger en verpersoonlijking van het antirevolutionaire gedachtegoed, G. Groen van Prinsterer, het blad *Nederlandsche Gedachten* ging uitgeven.³ In recenter werk wordt vaker afstand genomen van de continuïteitsgedachte en wordt er op gewezen dat tegelijk met het ontstaan van de ARP een achterban werd gecreëerd, zodat van een rechte lijn van het begin van Groens publicitaire activiteiten tot de oprichting van een georganiseerde politieke partij in 1879 eigenlijk nauwelijks sprake was.⁴ Daarmee is het continuïteitsdenken overigens nog niet verdwenen. Zo verscheen in 2001 een bundel met de titel *'De Antirevolutionaire Partij 1829-1980'*. De auteur die hierin de periode tot 1879 voor zijn rekening neemt, de historicus A. van Deursen, constateert aan de ene kant wel dat

de antirevolutionairen aanvankelijk over weinig kader en een beperkt aantal kiezers beschikten, maar meent toch dat Groen vanaf 1848 bij alle verkiezingen de antirevolutionairen had geleid en hen daarmee bewust had gemaakt van hun identiteit die zich wezenlijk van andere richtingen onderscheidde.⁵ Van parlement tot electoraat was er volgens Van Deursen vanaf 1848 sprake van een kleine, maar herkenbare antirevolutionaire richting.

Dat er een sterke continuïteit tussen de periode vóór 1870 en de jaren daarna zou hebben bestaan, kan echter in het licht van recent onderzoek worden betwijfeld. Zo ging partijvorming gepaard met een veranderde relatie tussen kiezers en gekozenen. De afstandelijke verhouding uit de eerste twee decennia na het midden van de negentiende eeuw maakte plaats voor een hechtere band. De antirevolutionaire partijvorming in de jaren 1870 ging hand in hand met het inspelen op sentimenten en het appelleren aan het groepsbelang onder de kiezers. Hierdoor werden de verkiezingen voor de Tweede Kamer steeds minder bepaald door standsverhoudingen – waarbij de kiezer zich vooral oriënteerde op zijn sociale omgeving – en steeds meer door partijloyaliteit.⁶

Daarnaast wordt in de historiografie al langere tijd in toenemende mate de nadruk gelegd op de relatieve autonomie van het politiek domein. Vooral in Groot-Brittannië, waar in tegenstelling tot Nederland een lange onderzoekstraditie op het gebied van verkiezingen en stemgedrag bestaat, wordt steeds meer de relatie tussen stemgedrag en partijvorming enerzijds en veranderingen in de sociale structuur anderzijds ter discussie gesteld.⁷ In de oudere benadering, ook wel als 'electoral sociology' aangeduid, wordt stemgedrag direct gerelateerd aan de sociale structuur en de veranderingen die daarin optreden, terwijl het succes van politieke partijen vooral afhankelijk is van de mate waarin ze op die sociale veranderingen weten in te spelen. In de nieuwe interpretaties krijgen politieke partijen daarentegen meer speelruimte en worden ze ook in staat geacht zelf een achterban te creëren, in plaats van dat ze alleen reageren op de sociale gevolgen van bijvoorbeeld industrialisering.

Hoewel er, zoals gezegd, in Nederland geen sprake is van een gevestigde onderzoekstraditie op het gebied van verkiezingen en stemgedrag, heeft de electorale sociologie ook hier zijn sporen nagelaten. Het duidelijkst is dat het geval in het werk van de historicus Th. van Tijn, die in verschillende publicaties een verband heeft gelegd tussen sociale veranderingen en verschuivingen in stemgedrag. Zo verklaart hij de vervanging van conservatieve afgevaardigden door liberale in Holland in het begin van de jaren 1870 uit de economische groei die aan het einde van de jaren 1860 was opgetreden.⁸ Hieruit vloeide een streven naar beter staatsonderwijs onder de lagere middenklassen voort. Aangezien de liberalen deze wens overnamen, had de emancipatie van delen van de

lagere middenklasse een versterking van het liberalisme tot gevolg. Tegelijk leidden de economisch-sociale ontwikkelingen ook tot het ontstaan van de politieke beweging der gereformeerde 'kleine luiden'.

In dit artikel wil ik nagaan wat de recente ontwikkelingen op het gebied van stemgedrag en verkiezingen kunnen betekenen voor het inzicht in het ontstaan van de Nederlandse politieke partijen. Daarbij zal vooral de aandacht uitgaan naar de mogelijkheden die politieke partijen of richtingen zelf hadden om zich een plaats op het politieke toneel te verwerven, en naar de mogelijke continuïteit tussen de periode vóór en na 1870. Ik wil dit uitwerken aan de hand van de antirevolutionairen. Daartoe zal ik eerst het politiek bestel van de jaren 1850 en 1860 beschrijven.

2. Het politiek bestel tot 1870

Een van de meest in het oog springende aspecten van het politiek bestel in de eerste decennia na de grondwetsherziening van 1848 was de scheiding tussen Tweede-Kamerleden en electoraat. Politiek draaide om kamerleden en ministers. Het debat tussen de kamerleden onderling en met de ministers moest tot een optimale behartiging van het algemeen belang leiden. Om dit mogelijk te maken, mochten de afgevaardigden niet door bijzondere belangen worden gebonden. In allerlei opzichten dienden zij onafhankelijk te zijn, niet in het minst ten opzichte van de kiezers voor wie maar een kleine rol was weggelegd. Het electoraat diende er vooral voor te zorgen dat de meest wijze, kundige, onafhankelijke en aanzienlijke kandidaten naar het Binnenhof werden afgevaardigd. Na de verkiezingen moesten de kiezers hen met rust laten, zodat zij ongebonden aan de parlementaire beraadslagingen konden deelnemen.

De verkiezingspraktijk voldeed echter niet bepaald aan het ideaal van de onafhankelijke kiezer. De meeste kiezers lieten zich bij het invullen van het stembiljet niet leiden door de overweging wie de meest onafhankelijke en kundige kandidaat was, maar door hun sociale omgeving en door de vraag tot welk kerkgenootschap de kandidaat behoorde. Kandidaten uit godsdienstige minderheden hadden meestal weinig kans.⁹

Het toenmalige beeld van de onafhankelijke kiezer duikt overigens ook tegenwoordig nog met zekere regelmaat op. Zo is recentelijk door de historicus R. Kuiper betoogd dat een belangrijke oorzaak van de geringe politieke participatie rond 1860 een gebrek aan informatie bij de kiezers was.¹⁰ Doordat het hen aan voorlichting ontbrak, konden de kiezers niet tot een politiek oordeel komen waardoor hun interesse gering was. Kuiper ziet kiezers blijkbaar als autonome individuen die op basis van uiteenlopende politieke informatie een rationele afweging tussen de

kandidaten maakten. Een dergelijk beeld staat echter op gespannen voet met de verkiezingspraktijk, waarin op tamelijk grote schaal door derden stembriefjes werden ingevuld, ingezien of waarop reeds ingevulde namen werden doorgehaald en vervangen, terwijl het ook voorkwam dat stembriefjes eenvoudig werden afgegeven. Doordat de kiezers het stembriefje thuis kregen bezorgd en ze het niet op het stembureau maar thuis moesten invullen, stonden ze aan allerlei vormen van beïnvloeding bloot. Kiezers lieten zich vaak leiden door de opvattingen van vooraanstaande personen uit hun directe omgeving als de burgemeester, de notaris, de grootgrondbezitter, de rentmeester of de predikant. Deze sociale dimensie van verkiezingen is door mij in navolging van de Engelse term ‘the politics of deference’ als standspolitiek omschreven.¹¹

3. Uiteenlopende politieke oriëntatie

Uit de afstand tussen kiezers en gekozenen en uit het verschil tussen vertoog en praktijk volgt dat er voor de periode tot 1870 tussen drie niveaus onderscheid moet worden gemaakt.¹² Het eerste niveau betreft ‘Den Haag’, waartoe ik naast de parlementariërs, ministers, het hof en andere leden van de politieke elite ook kranten met een landelijke uitstraling als het *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamse Courant* reken. In deze kringen werden termen gebruikt als constitutioneel, liberaal, conservatief, radicaal, reactionair, Groeniaan, katholiek en wat er op een bepaald moment nog meer in omloop was. Vlak voor de verkiezingen werden deze termen in de toonaangevende kranten gebruikt om de aftredende kamerleden te verdelen in degenen die voor herkiezing werden aanbevolen en degenen die vervangen moesten worden. Het opplakken van dergelijke partijlabels geeft overigens de tweeslachtigheid van het politieke bestel weer, aangezien het verdelen van kamerleden in partijen immers moeilijk in overeenstemming te brengen was met de gedachte dat kamerleden vooral beoordeeld moesten worden op hun kwaliteit als onafhankelijk parlementariër.

Tussen ‘Den Haag’ en het gros van de kiesgerechtigden bevond zich een intermediaire laag die uit personen van uiteenlopend pluimage bestond. Het dichtst bij ‘Den Haag’ stonden de politieke vrienden en kennissen van de kamerleden, zoals besturen van kiesverenigingen, burgemeesters, rechters of notarissen. Politieke en sociale banden liepen hier samen of doorkruisten elkaar. Zo wilde in 1856 in Delft de liberaal A.M. de Rouville geen kandidatuur tegenover het aftredende conservatieve kamerlid C. Hoekwater aanvaarden ‘omdat ik persoonlijke verplichting heb aan den Heer Hoekwater, als mensch. Dit belet mij, tegen hem te ijveren’.¹³ Niettemin hadden politieke termen als liberaal en conservatief in de top van de regionale netwerken wel degelijk

betekenis, omdat die top zich relatief dicht bij 'Den Haag' bevond. Uit deze regionale bovenlaag waren de meeste kamerleden overigens ook zelf afkomstig.

De personen die in de netwerken van de kiesdistricten aan de touwtjes trokken, woonden vaak in de hoofdplaats van het district. Meestal waren dat provinciestedjes als Deventer, Leeuwarden, Hoorn of Delft. Via hen liepen ook de contacten naar de dorpen, waar het merendeel van het electoraat woonde. Hoe meer men binnen een netwerk afdaalde, hoe minder politieke betekenis deze contacten hadden. Het ging nu vooral om het aanzien dat het 'hoofd' van het dorp had en waardoor hij de stemmen op een bepaalde kandidaat wist te verenigen. Deze lokale contactpersonen werden ook op hun invloed ter plaatse aangesproken en niet op hun politieke overtuiging. Zo stelde in 1869 een vooraanstaand persoon uit het conservatieve netwerk in het kiesdistrict Gorinchem: 'Iedere gemeente of streek of partij gehoorzaamt hier aan een of meer leiders, wien de kiezers volgen al zeggen hun duizenden strooibiljetten het tegendeel. Een strooibiljet moeten de kiezers hebben om den naam na te schrijven, maar overigens moet naar mijne overtuiging de kracht worden gevonden in het opsporen der leiders en in het zich verstaan met derzelven.'¹⁴

Een grens die standspolitiek niet of nauwelijks kon overschrijden, was de scheidslijn tussen protestant en katholiek. Vrij snel na 1848 toonden de katholieke kiezers boven de grote rivieren een eigen gezicht. Vaak bestond dat uit stemonthouding. Wilde een protestantse kandidaat toch katholieke kiezers achter zich krijgen, dan moest hij zich eerst verstaan met de katholieke leiders. Alleen zij konden de katholieke kiezers in beweging krijgen. Maar ook dan was de katholieke opkomst vaak lager dan de protestantse.

4. Groen van Prinsterer en de Antirevolutionairen voor 1870

De politieke en electorale positie van Groen van Prinsterer in de jaren 1850 en 1860 kan het beste geanalyseerd worden met behulp van de eerder onderscheiden niveaus. In 'Den Haag' werd Groen beschouwd als de vertegenwoordiger van een beginsel; van het antirevolutionaire gedachtegoed waarvan hij de belichaming was. Hoewel de meningen uiteenliepen over de vraag of Groens volgelingen antirevolutionairen of 'Groenianen' moesten heten of dat Groens opvattingen voldoende breed waren voor een staatkundige partij, over het algemeen werd niet in twijfel getrokken dat Groen een beginsel vertegenwoordigde dat verschilde van conservatieven en liberalen. Dat was in de jaren 1850 en 1860 van wezenlijk belang, want naast numerieke omvang telden vooral kwaliteit en eigenheid van argumenten. Zo kon Groen, ondanks het feit

dat vaak niet meer dan drie tot vier kamerleden zich als antirevolutionair bestempelden, vaak als de belangrijkste – want principiële – tegen-speler van de liberalen worden gezien.

Was het bestaan van een antirevolutionaire richting in de Kamer voor veel tijdgenoten uit ‘Den Haag’ een feit, voor veel kiezers lag dat anders. Zoals we eerder zagen, hadden politieke termen voor hen weinig betekenis. Maar zelfs wanneer we er een ogenblik vanuit zouden gaan dat dit wel het geval was, dan blijkt uit de verkiezingsresultaten van Groen dat antirevolutionairen en conservatieven een onontwarbare kluwen vormden. Zo namen aan de drie verkiezingen na 1853 waarin Groen tot kamerlid werd verkozen (het district Den Haag in 1855, Leiden in 1856 en Arnhem in 1862) alleen liberale kandidaten deel en geen conservatieve. Kwam Groen wel tegen een conservatief in het veld dan moest hij het steevast afleggen, zoals in 1862 in Leiden tegen P.H. baron Taets van Amerongen. Hieruit mag worden afgeleid dat Groen zonder conservatieve steun waarschijnlijk nooit in de Kamer zitting zou hebben gehad. Dit werpt een scherp licht op Groens electorale positie. Ondanks zijn geregeld afstand nemen van de conservatieven, waren de laatsten blijkaar regelmatig bereid hem te ondersteunen. Wanneer men voor de kiezers dan toch een politieke term wil gebruiken, dan is het beter om te spreken van een brede conservatieve richting waarbinnen verschillende zwaartepunten bestonden dan van antirevolutionair en conservatief. De overeenkomsten waren namelijk groter dan de verschillen. De gemeenschappelijkheid ligt dan niet in geprononceerde politieke opvattingen, maar in sympathie voor het christelijk onderwijs – zonder dat dit tot afwijzing van het openbaar onderwijs hoefde te leiden –, in bezorgdheid om de koers van de Hervormde Kerk – waarbij vooral aan het veldwinnend modernisme moet worden gedacht – en in liefde voor het koningshuis.

Wat de verkiezingen voor de Tweede Kamer dus vooral laten zien naast kiezers die geen politieke oordelen velden, is een brede conservatieve stroom waarbinnen een antirevolutionair geluid onderscheiden kon worden. Dat blijkt ook wanneer we het intermediaire niveau gaan bekijken. De in 2001 verschenen dissertatie van de historicus R. Janssens over de opbouw van de ARP tussen 1850 en 1888 richt zich vooral op deze tussenlaag, die hij in vijf kiesdistricten heeft onderzocht.¹⁵ In vier van deze districten bleken de leidende antirevolutionairen, al dan niet verenigd in een kiesvereniging, de conservatieven te volgen. In enkele districten volgden ze niet alleen, maar werkten ze ook nauw samen. Het heeft dan ook weinig zin om op deze personen onderscheidende etiketten als antirevolutionair of conservatief te plakken. Alleen in Sneek lag dat anders. Daar trad regelmatig met behoorlijk succes een antirevolutionaire kandidaat op tegenover de conservatief.

De verwevenheid van antirevolutionair en conservatief op het intermediaire niveau bleek nog eens duidelijk bij de verkiezingen die volgden op de kamerontbinding van 1866 en die van 1867. De conservatieve regering-Van Zuylen-Heemskerk, op wier advies koning Willem III tot tweemaal toe tot ontbinding was overgegaan, hoopte door een beroep op de monarchale gevoelens onder de kiezers de liberale kamermeerderheid te breken. Groen, die zich al vlug van de regering had afgewend omdat ze niet aan zijn eis van schoolwetherziening wilde voldoen, kwam helemaal alleen te staan. In de meeste kiesdistricten schaarden zijn geestverwanten zich meteen achter de conservatieve kandidaten.¹⁶ Groens afwijzing van de conservatieve regering werd als overdreven en ontijdig gezien. Zijn politieke en electorale positie in de tweede helft van de jaren 1860 week zodoende in essentie niet af van de jaren direct na de invoering van het directe kiesrecht in 1848. In twee decennia was Groen er niet in geslaagd een loyale, duidelijk afgebakende kiezersaanhang op te bouwen. Ruim tien jaar later zou er echter een antirevolutionaire partij worden opgericht met een loyale achterban, die van het politiek conservatisme niets meer moest weten. Wat heeft deze opmerkelijke verschuiving veroorzaakt?

5. De oprichting van de ARP verklaard

De opmerkelijke ommekeer in de lotgevallen van de antirevolutionaire richting in de jaren 1870 heeft natuurlijk de aandacht getrokken van historici die zich met de geschiedenis van de ARP hebben beziggehouden. Zonder volledigheid na te streven, kunnen er twee belangrijke verklaringen worden onderscheiden. De eerste benadrukt de economische en sociale modernisering van de Nederlandse samenleving vanaf ongeveer 1860. De tweede legt een sterk accent op de persoon van Groen en zijn opvolger A. Kuyper, die in het begin van de jaren 1870 de toonaangevende man binnen de antirevolutionaire beweging werd.

De relatie die Van Tijn tussen economische groei, opkomende lagere middenklassen en de opkomst van jong-liberalen en antirevolutionairen legde, is een duidelijk voorbeeld van het eerste verklaringsmodel. Ook de socioloog D.Th. Kuiper legt dit verband. Hij ziet vanaf 1860 een fundamenteel veranderingsproces ontstaan, dat onder andere bestaat uit economische groei en technologische vernieuwing die veel mogelijkheden leken te geven voor sociale stijging.¹⁷ Hiermee gepaard ging een proces van democratisering en pluralisering; dat wil zeggen de erkenning dat Nederland uit verschillende bevolkingsgroepen bestond. Hoezeer deze verklaringen terecht wijzen op allerlei ingrijpende veranderingen, hebben ze als nadeel dat het ontstaan van de ARP niet echt geïsoleerd wordt. Het spreekt blijkbaar vanzelf dat economische groei

en sociale verandering bij de gereformeerde lagere middenklasse tot aansluiting bij de ARP hebben geleid.

De tweede verklaring legt een zware nadruk op het optreden van Groen en Kuiper. Ligt de nadruk op Groen, dan komen vaak de verkiezingen van 1871 in beeld, toen hij zich van de conservatieven los zou hebben gemaakt.¹⁸ Valt het accent op Kuiper, dan wordt vooral gewezen op zijn persoonlijke eigenschappen. Kuipers werklust, zijn retorische gaven en zijn organisatorische talenten zouden dan verantwoordelijk zijn voor het (her-)ontstaan van de ARP. Soms wordt de persoonlijkheid van Kuiper verbonden met de bredere economische en sociale ontwikkelingen. Zo vormt bij de historicus G.J. Schutte Kuiper en zijn opvattingen het kanaal waardoor de gereformeerde kleine burgerij de overgang van oud naar nieuw kon maken.¹⁹

Nu hebben al deze verklaringen natuurlijk hun merites, maar voor een goed begrip van het ontstaan van de ARP is het noodzakelijk eerst duidelijk te maken wanneer die nu eigenlijk plaatsvond. Dat is namelijk binnen een heel kort tijdbestek geweest, zo tussen 1868 en 1875. Het aantal antirevolutionaire kamerleden steeg toen van ongeveer vijf – waaronder enkele leden die evenzeer als conservatief geteld kunnen worden – tot elf die onder antirevolutionair vaandel werden verkozen. (Na 1875 zou het aantal zetels nog verder toenemen tot ongeveer twintig in het midden van de jaren 1880, maar een groot deel van deze groei was niet het gevolg van een toestroom van protestantse kiezers maar van toenemende katholieke ondersteuning.) Deze periodisering (1868-1875) sluit bijvoorbeeld de landbouwcrisis van de jaren 1880 en de toenemende industrialisering als verklaringen voor het ontstaan van een zelfstandige antirevolutionaire richting onder het electoraat uit. Ik wil hier de stelling verdedigen dat het ontstaan van de ARP het gevolg was van politieke ontwikkelingen waarop Groen noch Kuiper wezenlijke invloed hebben uitgeoefend.

6. Conservatieven, ultramontanen en liberalen rond 1870

Het begin van de politieke ontwikkelingen die tot het ontstaan van de ARP zouden leiden, ligt bij het conservatieve kabinet-Van Zuylen-Heemskerk dat in juni 1866 was aangetreden. Dit kabinet probeerde een antiliberaal coalitie tot stand te brengen van antirevolutionairen, conservatieve protestanten en conservatieve katholieken. Tot dit doel werd onderhands aan de antirevolutionairen en conservatieve katholieken een wijziging van de schoolwet aangeboden.²⁰ Al snel polariseerden de verhoudingen in de Tweede Kamer, waar de liberale meerderheid een aaneengesloten front tegen de regering begon te vormen.²¹ Het kabinet probeerde deze meerderheid door twee kamerontbindingen te breken.

Dit mislukte echter, waarna het kabinet in het voorjaar van 1868 aftrad. De strijd tussen het conservatieve kabinet en de liberalen bleef niet beperkt tot 'Den Haag', maar sloeg over naar de kiesdistricten en de kiezers. De conservatieven speelden in op de monarchale gevoelens onder het electoraat, terwijl de liberalen de conservatieven afschilderden als de slippendragers van Rome vanwege hun electorale samenwerking met de katholieken. Het gevolg was dat de zo gekoesterde distantie tussen kiezers en gekozenen nu ook openlijk werd verlaten. De kiezers werden aangesproken op loyaliteiten en er werd ingespeeld op vijandbeelden. Onafhankelijkheid in de betekenis van onafhankelijk van partijen werd in plaats van een deugd een zonde. Partijkeuze werd steeds normaler. Met de term 'vlottende kiezer' werd de kiezer aangeduid die geen partijganger was. De Amsterdamse rechtsgeleerde en liberaal T.M.C. Asser omschreef in 1869 zo de kiezers 'die zonder bepaald beginsel stemmende, meer op de individualiteit, dan op de politieke kleur der kandidaten letten.'²² En dat was niet als een compliment bedoeld. Beginsel en partijloyaliteit, dat waren de waarden die partijactivisten van de kiezers verwachtten. De belangrijkste steunpilaren van het oude politieke bestel, de conservatieven en de liberalen, droegen dat oude bestel eigenhandig ten grave. Dat de eerste Nederlandse politieke partij in 1868 door de conservatieven werd opgericht, was dan ook een teken aan de wand.²³

Een andere politieke ontwikkeling rond 1870 was de vervanging van liberale katholieken door conservatieve. Hoewel deze verschuiving haar oorsprong vond in de pauselijke veroordeling van het liberalisme in 1864 en zodoende dus losstond van de binnenlandse politieke ontwikkeling, raakte zij al snel verknoot met de strijd tussen conservatieven en liberalen. Aanvankelijk worstelde het episcopaat met de vraag hoe het pauselijk woord naar de Nederlandse verhoudingen vertaald moest worden.²⁴ De bisschoppen waren namelijk bevreesd dat een al te geprononceerde stellingname tot katholieke verdeeldheid zou kunnen leiden en tot een heftige protestantse reactie. De herinnering aan de Aprilbeweging in 1853, de protestantse agitatie tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, was nog niet vervaagd. Dat de conservatieve regering in 1867 via enkele tussenpersonen een herziening van de onderwijswet aanbood in ruil voor electorale ondersteuning, kwam verschillende conservatieve katholieken daarom wel goed uit. Zo stelde aartsbisschop J. Zwijsen de publicatie van een onderwijsmandement voorlopig uit in afwachting van de regeringsvoorstellen.

Na de val van het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk in april 1868 vervloog elke hoop op een tegemoetkoming aan de katholieke onderwijswensen. Zwijsen gaf nu het groene licht en enkele maanden later verscheen het onderwijsmandement. Hierin werd het bijzonder onderwijs

bij de gelovigen warm aanbevolen en impliciet het openbaar onderwijs veroordeeld. Hoewel het document een sterke protestantse en liberale reactie opriep, bleef de electorale coalitie met de conservatieven intact. Boven de grote rivieren konden de conservatieve kandidaten op het overgrote deel van de katholieke kiezers rekenen.

Aan het einde van de jaren 1860 vonden dus drie belangrijke ontwikkelingen plaats: een hevige strijd tussen conservatieven en liberalen, de ultramontanisering van de katholieken, en de gewijzigde benadering van de kiezers. Deze drie ontwikkelingen gezamenlijk doorbraken de bestaande kaders. Niet alleen steeg de opkomst bij de Kamerverkiezingen sterk – van ruim 40% in de eerste helft van de jaren 1860 tot ruim 60% rond 1870 –, ook wijzigden veel kiezers hun voorkeur.²⁵ Veel protestanten gingen liberaal stemmen vanwege de voortgezette electorale samenwerking tussen conservatieven en katholieken. De katholieken op hun beurt bevolkten nu het conservatieve kamp, terwijl ze voorheen of thuis waren gebleven of liberale kandidaten hadden gesteund. Tegelijk speelden de leidende politici op de vooroordelen en angsten van de kiezers in. De liberalen schilderden de conservatieven als de handlangers van Rome af, terwijl de conservatieven op hun beurt de liberalen als radicale republikeinen bestempelden. Het bleek echter al snel dat de meeste protestanten meer angst voor Rome hadden dan voor de republiek. De liberalen presenteerden zich inmiddels ook steeds sterker als de hoeders van het protestantse vaderland, waarmee ze de oude plaats van de conservatieven innamen. De laatsten vielen zo tussen de wal en het schip. Het electorale verbond met de katholieken deed ze uiteindelijk de das om, omdat zo hun traditionele rol als dragers van de protestantse traditie steeds ongeloofwaardiger werd.

7. De antirevolutionairen

Waar de liberalen electoraal razendsnel hadden geprofiteerd van het monsterverbond tussen conservatieven en katholieken, keken Groen en Kuyper aanvankelijk vooral toe. Het aantal liberale zetels steeg van 32 in 1868 tot 44 in 1871, terwijl het aantal antirevolutionaire kamerleden stabiel op vijf bleef staan. De antirevolutionaire doorbraak zou pas na 1873 plaatsvinden.

De oorzaken voor het aanvankelijk falen van de antirevolutionaire kopstukken om van de nieuwe verhoudingen te profiteren, zijn uiteenlopend. Allereerst bleven veel personen uit de intermediaire laag, die door Groen en Kuyper als hun achterban werden beschouwd, zich toch meer als deel van de brede conservatieve stroming zien dan als antirevolutionair. Tijdens verkiezingen steunden ze de conservatieve kandidaten en sommigen waren ook lid van een conservatieve kiesvereniging. Daar

naast bestond er een tijdelijk leidersvacuüm onder de antirevolutionairen. Groen bemoeide zich sinds zijn teleurstellende ervaringen met het conservatieve kabinet weinig meer met verkiezingen en Kuiper zou pas na de oprichting van *De Standaard* in 1872 een stempel op de ontwikkelingen gaan drukken. Daarna zou het aantal antirevolutionaire kamerleden snel gaan stijgen. Dat kan zowel op het conto van Kuiper worden geschreven als op dat van de katholieken, die na 1875 steeds vaker conservatieve kandidaten inwisselden voor antirevolutionaire. Dat de antirevolutionaire richting in de jaren rond 1870 niet definitief het loodje had gelegd, kwam vooral doordat de conservatieven bleven volharden in hun samenwerking met de katholieken. Veel orthodoxe protestanten, voor wie de liberale partij geen alternatief vormde voor de conservatieven, zullen zich daar ongemakkelijk bij hebben gevoeld. Voor hen werd Kuiper het alternatief.

Het ontstaan van een zelfstandige antirevolutionaire richting moet daarom vooral aan de volgende factoren worden toegeschreven. Allereerst de ondergang van het oude politieke bestel door de strijd tussen conservatieven en liberalen. Hierdoor veranderden de spelregels en werd een nieuwe benadering van de kiezers mogelijk. Ten tweede de ondergang van de conservatieve stroming door haar electoraal verbond met de katholieken, waardoor ze bij veel protestanten haar geloofwaardigheid verloor.

Nadat zo de verhoudingen ingrijpend waren gewijzigd, betrad Kuiper het speelveld. Met de oprichting van *De Standaard* en door zijn persoonlijke eigenschappen – waaronder vooral zijn gave om te enthousiasmeren – wist hij van de omstandigheden optimaal gebruik te maken. Het feitelijk ontstaan van een zelfstandige antirevolutionaire richting moet dan ook op zijn conto worden bijgeschreven. Of hij onder de oude verhoudingen en met de oude spelregels ook uit de voeten had gekund, mag echter betwijfeld worden. Het ontstaan van een brede, orthodoxe, conservatieve partij die zich nadrukkelijk op Oranje en het protestantse vaderland baseerde, zou dan evenzeer mogelijk zijn geweest.²⁶ Het was het rampzalige beleid van de conservatieve kopstukken zelf dat deze ontwikkeling heeft verhinderd. Kuiper heeft daar vervolgens op uitstekende wijze gebruik van weten te maken.

8. Besluit

Vóór 1870 was er nauwelijks sprake van een antirevolutionaire partij. Bij de meeste kiezers en bij veel personen uit de intermediaire laag hadden de begrippen antirevolutionair en conservatief geen onderscheidende betekenis. Het waren zeker geen elkaar uitsluitende termen. Van een antirevolutionaire richting was eigenlijk alleen sprake binnen de

parlementaire debatcultuur, waar aan beginselen meer waarde werd gehecht dan daarbuiten. Het is deze continuïteit in ideologie die veel historici ertoe heeft gebracht om toch van een zelfstandige antirevolutionaire partij of stroming vóór 1870 te spreken. Buiten 'Den Haag' had het antirevolutionaire beginsel echter weinig waarde. Het is daarom zinvoller om te spreken van een brede conservatieve stroming met verschillende zwaartepunten, waaronder een antirevolutionair.

De ingrijpende veranderingen in de politieke verhoudingen rond 1870 en de nieuwe manier waarop het electoraat werd benaderd, ondermijnde het oude politieke bestel en gaf nieuwe partijen de mogelijkheid om een plaats te bemachtigen. Op deze ontwikkelingen hadden Groen noch Kuiper veel invloed. Zonder de conservatieve misrekeningen was zelfs de vorming van een protestantse conservatieve partij waarschijnlijker geweest dan het ontstaan van de ARP. Dat het anders is gelopen, was vooral het gevolg van de voortdurende samenwerking van conservatieven en katholieken. Hierdoor kon Kuiper met succes onder de ontevreden protestantse conservatieven werven.

noten

¹ R. de Jong, 'De Algemeene Kiesvereniging, 1868-1875. De eerste politieke partij van Nederland', in: *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlands Politieke Partijen*, Groningen, 2000, 240-250.

² J.H.J.M. Witlox, *De katholieke staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst*, 's-Hertogenbosch, 1919, vii-x.

³ *Schrift en historie. Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan der georganiseerde antirevolutionaire partij 1878-1928*, Kampen, 1928, 8; J.A. de Wilde en C. Smeenk, *Het volk ten baat. De geschiedenis van de A.R.-partij*, Groningen, 1949.

⁴ In verschillende gradaties: D.Th. Kuiper, 'Het Nederlandse protestantisme in ontwikkelingsperspectief (1860-1940)', in: J. de Bruijn, red., *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940*, Amsterdam, 1987, 1-25; G.J. Schutte, 'De ere Gods en de moderne staat. Het antwoord van de Anti-Revolutionaire Partij op de secularisatie en democratisering van Nederland: antithese, soevereiniteit in eigen kring en gemene gratie', in: *Radix*, 9 (1983), 73-104; Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*, Amsterdam, 1996.

⁵ A. van Deursen, 'Van antirevolutionaire richting naar antirevolutionaire partij 1829-1871', in: G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak, red., *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980*, Hilversum, 2001, 11-52, aldaar 38, 52.

⁶ H. te Velde, 'Constitutionele politiek. De parlementair-politieke praktijk en de Grondwet van 1848', in: N.C.F. van Sas en H. te Velde, red., *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*, Deventer, 1998, 147-181; R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887*, Hilversum, 1999.

⁷ Zie voor een overzicht J. Lawrence en M. Taylor, red., *Party, state and society. Electoral behaviour in Britain since 1820*, Aldershot, 1997.

⁸ Th. van Tijn, 'Het sociale leven in Nederland 1844-1875', in: J.C. Boogman e.a., *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen*, Houten, 1988, 28-53, aldaar 46-49. Eenzelfde redenering is te vinden in Th. van Tijn, 'De wording der politieke-partijorganisaties in Nederland', in: G.A.M. Beekelaar e.a., red., *Vaderlands verleden in veelvoud. 31 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500*, Den Haag, 1975, 590-601.

⁹ De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*.

¹⁰ R. Kuiper, 'Groen van Prinsterer en de politieke cultuur rond 1857', in: R. Aerts, J. de Jong en H. te Velde, red., *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur*, Hilversum, 2002, 75-86, aldaar 82-83.

¹¹ De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 47-65.

¹² R. Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888*, Hilversum, 2001, 29. Janssens hanteert eenzelfde driedeling, maar beperkt zich in de uitwerking toch vooral tot de hoogste niveaus en de wisselwerking tussen leiders en de intermediaire laag, die hij – in navolging van Groen – als kiezersaristocraten bestempelt.

¹³ Brief van A.M. de Rouville aan J.R. Thorbecke van 27 mei 1856, in: Nationaal Archief, archief J.R. Thorbecke, inv.nr. 67.

¹⁴ Brief van Jonathan aan J. Heemskerk Azn. van 3 juni 1869, in: NA, archief J. Heemskerk, inv.nr. 4.

¹⁵ Janssens, *op.cit.*

¹⁶ *Ibidem*, 42-46, 56-58, 69-71.

¹⁷ Kuiper, 'Het Nederlands protestantisme in ontwikkelingsperspectief', 2-6.

¹⁸ Deze verklaring overheerst in G.M. den Hartogh, *Groen van Prinsterer en de verkiezingen van 1871. Een keerpunt in de wordingsgeschiedenis der Anti-Revolutionaire Partij*, Kampen, 1933.

¹⁹ Schutte, *op.cit.*, 85, 92-93, 97.

²⁰ R. de Jong, 'Conservatieven en katholieken tijdens het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk, 1866-1868', in: *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum 1995*, Nijmegen, 1996, 7-26.

²¹ J.H. von Santen, 'Sinds wanneer zit men links en rechts in de Tweede Kamer? Een raadselachtig probleem', in: *De Negentiende Eeuw*, 26 (2002), 122-142.

²² Brief van T.M.C. Asser aan J.R. Thorbecke van 17 april 1869, in: NA, archief J.R. Thorbecke, inv.nr. 84.

²³ De Jong, 'De Algemeene Kiesvereniging'.

²⁴ De Jong, 'Conservatieven en katholieken'.

²⁵ De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 99-107, 128-132.

²⁶ Op basis van andere argumenten heeft Van Tijn ook op deze mogelijkheid gewezen; zie Th. van Tijn, 'Op de drempel van de nieuwe tijd: Nederland omstreeks 1870', in: Beekelaar e.a., *op.cit.*, 497-529, aldaar 517.